

Сретен М. Јелић¹
Вукашин Коларевић²
Универзитет у Београду
Пољопривредни факултет

UDK: 364.65(1-772)(497.11)
331.56-058.5
Прегледни научни рад
Рад примљен: 18.02.2016.

ФЕНОМЕН СОЦИЈАЛНЕ ИСКЉУЧЕНОСТИ У ПЕРИОДУ ТРАНЗИЦИЈЕ У СРБИЈИ

Сажетак: Кроз овај рад разматран је феномен социјалне искључености и период његовог увођења у употребу од стране бројних актера у Србији. Кретање ове појаве праћено је анализом димензија незапослености, сиромаштва и изопитености из приступа образовању и здравственим услугама у руралним подручјима, као квалитетном показатељу стања у Србији. Сагледавањем положаја социјалне искључености у научним и институционалним оквирима, као и њене присутности у Србији, испуњен је циљ овог истраживања. Истраживање је спроведено на основу званичних статистичких података Србије и европских институција, као и кроз разматрање докумената, званичних саопштења и претходно вршених истраживања. Резултати су презентовани кроз велики број показатеља социјалне искључености за рурална подручја, која су у одређеним сегментима и поређена са урбаним подручјима.

Кључне речи: социјална искљученост, рурална подручја, Србија, незапосленост, сиромаштво, пост-социјалистичка трансформација.

Увод

Испитивање социјалне искључености је важно због њене специфичне мултидимензионалности. Социјална искљученост представља појаву у којој се појединац или више њих ставља на маргине друштва, услед деловања повратно делујућих фактора који за последицу имају изузимање основних људских права. Овај глобални феномен треба да заузме важно место и у испитивањима на овим просторима, с обзиром на његову изражену присутност на одређеним подручјима и код одређених групација. Одговарајуће разматрање овог проблема може допринети смањењу социјалне искључености, а самим тим повећању социјалне кохезије, благостања и простора за креирање нових могућности.

Основ проблема јесте неконтинуирано праћење социјалне искључености у Србији и релативно скоро отпочињање праћења њених индикатора по принципу

¹ Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет Београд-Земун, sjelic@agrif.bg.ac.rs

² Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет Београд-Земун, vukasinkolarevic@gmail.com

упоредиве методологије са другим европским земљама. Улога државе у свему овоме је доста спорадична и често инертна, упркос истрајним проблемима маргинализације са којима се суочава значајан део популације.

Анализирањем података и предочавањем истраживања спроведених из сегмената који су садржани у социјалној искључености биће наглашен значај праћења ове области.

Предмет истраживања јесу показатељи димензија социјалне искључености у појединим подпериодима транзиције³ у Србији. Њиховом анализом биће креиран садржајан преглед социјалне искључености и њено схватање од стране домаћих актера.

Презентовање показатеља и њихових кретања, као и предочавање актуелног стања социјалне искључености на примеру руралних подручја биће циљ истраживања кроз овај рад.

О социјалној искључености у Србији раније су рађена значајна истраживања од стране бројних актера на основу којих су израђене темељне анализе у зависности од предмета посматрања. Због доприноса разумевању ове проблематике, као и одговарајућег презентовања просторних диспропорција унутар територије Србије треба истаћи истраживања Бабовић (2010, 2011), Цвејић *et al.* (2010), Богданов *et al.* (2011), Богданов и Цвејић (2011), Стојшин (2014). У релативно истом периоду забележена су и значајна праћења од стране званичних државних органа (Влада Републике Србије, 2009, 2011, 2012, 2014).

У раду су анализирани статистички подаци и подаци досадашњих истраживања у којима се говори о овој теми.

Општа хипотеза је да постоји високо учешће социјалне искључености у руралним подручјима, где се (сходно важности ових подручја у Србији) то учешће испољава у виду јаког утицаја на опште кретање ове појаве у Србији.

Посебне хипотезе:

- у руралним подручјима постоји велики број незапослених у оквиру којих учешће дугорочно незапослених чини већину;
- рурално сиромаштво се у периоду након светске економске кризе креће у високим процентима и не показује тенденцију смањења;
- приступ здравственим услугама ограничен је просторним и економско-административним баријерама;
- постоји значајна разлика у односу према школовању код становника урбаних и руралних насеља и у каснијем периоду транзиције у Србији.

³ Процес транзиције који и данас траје на територији Србије започет је 1989. године, где се као прекретница посматра усвајање „Закона о предузећима“ исте године.

Анализа појма социјалне искључености

Историјски корени термина социјалне искључености су из седамдесетих година прошлог века, када је Рене Леноар (*Rene Lenoir*) оценио да „искључени“ чине једну десетину француског друштва. Леноар, као тадашњи француски државни секретар за социјалну акцију је у ову групу сврстао угрожене, односно оне становнике који нису обухваћени социјалним осигурањем. Са протеклом времена расте употреба термина социјална искљученост/укљученост. Социјална искљученост се надаље развијала као концепт, узрокујући бројне опречне ставове о појму и предмету социјалне искључености у научним круговима који и данас нису реткост. Препозната је неопходност да се прида значај проблемима маргинализованих слојева и проналажењу механизма за њихово решавање. Међутим, у почетним фазама увођења у употребу термина социјалне искључености преовладало је настојање креатора политике да се овим изразом замене мање „популарни“ изрази попут сиромаштва и депривације. У Француској је термин коришћен и за политичку борбу, као средство за ублажавање негодовања дела јавности по питању раста сиромаштва (Šušur, 1995: 224). Деведесетих година прошлог века заузима место главног концепта ЕУ и бележи повећану употребу на територијама са енглеским говорним подручјем у различитим контекстима, сходно томе Пис (*Peace*) наводи конкретну употребу концепта социјалне искључености у Великој Британији, Аустралији и Новом Зеланду (Peace, 2001: 18).

У оквиру научних разматрања социјалне искључености, ипак преовладава њено дубље разматрање кроз димензије које обухвата и приступа њеном схватању. Употреба и значење „социјалног искључивања“ су уграђени у конфликт парадигми друштвених наука и политичких идеологија (Silver, 1994: 2). Социјална искљученост укључује недостатак или одбијање ресурса, права, добара и услуга, и неспособност учествовања у нормалним односима и активностима, доступним већини људи у заједници, било у економским, социјалним, културолошким или политичким аренама, а то погађа и квалитет живота појединаца и једнакост и кохезију заједнице као целине (Levitas, 2007: 9). Мацура и др. (2010: 9) мишљења су да се она лица која се добровољно повлаче из друштва не могу сматрати искљученима. Значајна размимоилажења у ставовима присутна су и по питању односа сиромаштва и социјалне искључености. Разматрајући сиромаштво стручњаци теже установљавању фактора који доприносе економској искључености која углавном уз (не)образованост и узрокује социјалну искљученост. Петра Бонке (Petra Böhnke) назначава главне разлике између сиромаштва и социјалне искључености, те истиче неопходност да се статичко праћење сиромаштва мора трансформисати у један динамички приступ који резимира развој досадашњег истраживања сиромаштва (Böhnke, 2001: 10). По питању статичког аспекта сиромаштва сагласан је и Шуковић (2006: 172), а са сиромаштвом повезује друштвену

изопшеност као динамичку категорију која треба да обухвати изворе сиромаштва, односно друштвено економске слаобости које до њега доводе.

Много је основа по којима појединац или заједница могу бити маргинализовани. Праћење социјалне искључености јесте активност која има тенденције проширења кроз креирање нових димензија или индикатора унутар димензија. Чиниоци, тј. димензије социјалне искључености обухватају: финансијско сиромаштво, незапсленост (маргинализација на тржишту рада), социјалну изолацију из система здравља и образовања (Богданов, 2015: 89). Ове димензије социјалне искључености биће референтне за анализу социјалне искључености у руралним срединама Србије у овом раду. У ЕУ, а такође и у Србији, се поред поменутих прате материјална депривација и услови становања као димензије социјалне искључености. Новији приступи посматрања разматрају разне видове искључености, које свакако у одређеном тренутку могу бити укључене у званично праћење. Прави пример јесте просторна искљученост, која не може бити општи проблем и која се одсликава као неуједначен развој и искљученост одређених подручја унутар посматране територије (Бабовић, 2010: 28). Мартин Кронар (*Martin Kronauer*) 1997. године, просторну искљученост издваја као једну од шест димензија социјалне искључености (наведено према Vöhnke, 2001: 12). Исто тако, врло је заступљено и проучавање културне партиципације у оквиру друштвене партиципације.

Мерења социјалне укључености у ЕУ и могућности њихове примене у Србији

ЕУ спроводи званична мерења социјалне укључености у својим земљама чланицама кроз *SILC* истраживање или преко прикупљених података у *Eurostat*-у⁴. Србија је преузела методологију ЕУ кроз Лакен индикаторе и кроз исти начин прикупљања података. Лакен индикатори су кроз године мењали свој број и структуру. Данас их можемо поделити на 13 примарних⁵ и 14 секундарних, у оквиру 6 димензија искључености⁶. Примарни показују водеће индикаторе који су препознати као најважнији у сагледавању социјалне искључености, док су секундарни у служби ближег идентификовања проблема. У оквиру ове поделе у оба типа индикатора може се направити још једна подела, и то: ЕУ индикаторе и на националне индикаторе. ЕУ индикатори су упоредиви између земаља чланица

⁴ *Eurostat*-ова база података или Анкета о радној снази (*Labor force survey*) *Eurostat*-а.

⁵Индикатори 9 (становање) и 11 (благостање детета) захтевају додатно развијање. Видети: European Commission, 2015c: 20-21.

⁶Четири почетне димензије Лакен индикатора из 2001. године: финансијско сиромаштво, запсленост, образовање и здравље. Придодате су им две новије димензије: приступ основним потребама и адекватно становање.

и служе за процену прогреса према заједнички постављеним циљевима социјалне заштите и социјалне искључености. Национални индикатори пак мере прогрес ка остваривању одређеног циља постављеног према национално специфичном проблему и они не допуштају директна међудржавна поређења. Последње поменути, морају бити пропраћени одговарајућим дефиницијама, претпоставкама и образложењима (European Commission, 2015c: 17).

Несталност облика социјалне искључености и њена специфична мултидимензионалност утичу на то да се и индикатори мењају и додатно усавшавају у зависности од датог проблема. Према структури и дубини проблема одређеног сегмента, земља може дефинисати национално специфичне индикаторе. При изради предлога национално специфичних индикатора за Србију, усвојене су две додатне димензије које су препоручене од стране стручног тима: материјална депривација и друштвена партиципација (Влада Републике Србије, 2008б, наведено према Цвејић *et al.*, 2010: 23). Србија је до сада имала потешкоћа са прилагођавањима ЕУ индикаторима социјалне укључености. Овај проблем је и тренутно изражен. Многи Лакен индикатори у Републици Србији нису мерљиви због њиховог неадекватног обухватања кроз истраживања на терену.⁷ При том се приступ одређеном проблему и методологија (којом су прикупљени подаци кроз парцијално обухватање података о различитим димензијама социјалне искључености) разликују у односу на званичне ЕУ индикаторе.⁸ То даље имплицира да подаци који мере исту појаву на различити начин у било ком оквиру не могу бити упоредиви. *SILC* истраживање је у Србији први пут спроведено у 2013. години. Добијени подаци су упоредиви са подацима из држава ЕУ, на основу примењене методологије засноване на заједнички усвојеним стандардима земаља чланица. С обзиром да је са *SILC* истраживањима настављено и у наредним годинама, може се констатовати да је учињен значајан корак ка свеобухватном праћењу показатеља социјалне искључености. Ипак, неопходни су додатни напори како у погледу евалуације статистичке методологије у Србији, тако и по питању примене политика донесених од стране власти и наведених у званичним документима. Такође, усвајање национално специфичних индикатора социјалне искључености и њихово мерење значило би при креирању конкретнијих мера за њено ублажавање.

⁷ Подаци о социјалној укључености код нас су се углавном прикупљали преко Анкете о радној снази (АРС), Анкети о потрошњи домаћинства (АПД) и Анкете о животном стандарду (АЖС). Прве две примарне, док се последња више неће спроводити.

⁸ Наједноставнији примери су стопа ризика сиромаштва у ЕУ и стопа сиромаштва у Србији. Прва представља релативну меру и показује проценат становништва који се налази у ризику да постане сиромашно. Друга, директно показује који део становништва се налази у кругу сиромаштва.

Политика смањења социјалне искључености у ЕУ и Републици Србији

Социјална искљученост је нераскидиво везана за вођење одговарајуће социјалне политике од стране државе и њених институција, јер тангира одређене аспекте животних потреба и проблема приступа услугама и ресурсима од стране појединаца или веће целине. Значајан допринос развоју концепта социјалне искључености кроз европске институције почиње са усвајањем Европске социјалне повеље из 1989. године. У оквиру Трећег програма борбе против сиромаштва (1989-1994) установљена је Европска опсерваторија националних политика за борбу против социјалне искључености. При крају поменутог програма долази се до закључка да се мора нагласити структурна природа процеса који искључује део популације из економских и друштвених шанси (Commission of the European Communities, 1993: 20). Социјални стуб као део тзв. „троугла“ Лисабонске стратегије је био конструисан са намером модернизације европског социјалног модела кроз инвестирање у људске ресурсе и борбу против социјалне искључености.

Социјална политика ЕУ у периоду од 2010. до 2020. године води се стратегијом *Europe 2020*. Овај стратешки документ као једну од седам водећих иницијатива истиче Европску платформу против сиромаштва и социјалне искључености, а која за крајњи циљ има подизање 20 милиона људи из сиромаштва и социјалне искључености (European Commission, 2015b). Социјална искљученост као глобални проблем има своје специфичности у зависности од простора и времена посматрања, стога на значај препознавања, процењивања и смањења социјалне искључености упућују и бројне светске организације (*WB, WHO, ILO, IFAD* итд).

Социјална искљученост унутар научних и институционалних кругова у Србији није проналазила своје право место до пре десет година. Први који су назначили потребу праћења и деловања на социјалну искљученост у Србији јесу стручњаци и самостални истраживачи окупљени у формату НВО или *think tank* групе. Сходно путу Србије у оквиру европских интеграција, треба је посматрати из перспективе проблема региона југоисточне Европе. Непостојање званичне стратегије нити закона у Србији у борби против социјалне искључености, у којој би била обједињена сва начела и механизми за њено ублажавање, представља значајан недостатак. Кроз велики број посебних стратегија (Влада Републике Србије, 2005, 2008а, 2010, 2013) циљани су појединачни проблеми који погађају одређени део популације. Такође, вођење социјалне политике обухвата рад више министарстава и законски прописи који служе као оквир за примену политике социјалног укључивања су бројни (Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва, 2015). Долази се до закључка да се ради о ме-

ђусекторској политици. Средином 2009. године формиран је Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва при Влади Републике Србије. Влада Србије је у току 2015. године израдила „Нацрт стратегије за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период од 2015. до 2025. године“. Ово би била прва стратегија чији би процеси и циљеви директно били фокусирани на укључивање у друштво одређене маргинализоване групе или заједнице. Ова стратегија је у потпуности усаглашена са *Europe 2020*, где Србија још једном показује у ком смеру ће се водити даљи напори ка развоју друштва. Важно је да примена ових стратегија буде утемељена на поштовању и примени већ донетих закона из претходног времена.

Најризичније социо-економске групе

Рањивост одређених социо-економских група може бити предмет анализе, као и предмет третмана одговарајуће политике. Србија поред заједничких карактеристика са другим државама по питању рањивих група има и своје специфичне, може се рећи проблеме од националног значаја који морају бити решени. Оно што је карактеристично за Србију јесте немогућност или неспремност досадашњих актера да омогуће исте услове развоја за све угрожене групе људи без обзира на природу проблема. У зависности од становишта посматрања могу се дефинисати рањиве групе. Разматрајући проблем теме овог рада у рањиве групе биле би сврстане све оне групе којима је ускраћена могућност приступа егзистенцијалним потребама и правима која свака особа треба да има. Одређене групе које би биле препознате по претходном кључу, такође могу бити и предмет одређеног вида дискриминације. Искљученост не мора да представља дискриминацију, док дискриминација може да представља пут ка некој од димензија социјалне искључености. Дубина оба термина отвара широк спектар могућности анализе и препознавања могућих консеквенци на даљи развој целог друштва. Свакако, сигурно је да присутност дискриминације по неком другом основу (дискриминација у области верских права, дискриминација на основу сексуалне оријентацији или дискриминација ХИВ особа итд) захтева рану едукацију млађег нараштаја ради промене тенденције нетрпељивости и у циљу смањења угрожавања других лица по било ком основу (или животном праву). У нашем друштву присутна је и родна дискриминација, као и дискриминација одређених старосних група (млади, стари). Претходно наведеним рањивим групама треба придодати оне које се могу препознати као национално специфичне (становници руралних области (Цвејић *et al.*, 2010: 15)) и посебно осетљиве (Роми, избегли и ИРЛ и особе са сметњама у развоју (Крстић *et al.*, 2010: 13) у Србији (Влада РС, 2009: 18). Друштвени положај сваке од наведених група била је предмет

анализе стручњака у посматраном периоду. Ипак, контекст посматрања и интересовања међан је у зависности од тренутних увођења концепата у друштво и прихватања добре праксе из других држава. Значајан утицај настао је као притисак ЕУ да се испуне стандарди људских права мањина и других рањивих група. Данас као и раније, механизми и савети стручњака постоје, али недостатак финансијских средстава и одсутност политичке воље су у одређеној мери такође константа.

Транзициони процес у Србији текао је знатно спорије и на специфичнији начин него у већини других земаља у транзицији. Услед разних неповољних дешавања дошло је до слабљења економије и често до оште економске нестабилности што је утицало на могућност настајања или повећања социјалне искључености и њених димензија. Процент остварених реформи обрачунат на основу 9 транзиционих индикатора *EBRD*-а у 2000. години износио је 14,45%, док је у 2009. години износио 56,62%. Исти показатељ, али обрачунат на основу 6 транзиционих индикатора *EBRD*-а у периоду од 2010-2014. године остао је непромењен (67,71%), (Прашчевић, 2010: 89).

Неке темељне промене се одигравају у постсоцијалистичким друштвима, као и да узроци тих промена леже како у тим друштвима самим, тако и у њиховом окружењу (Шљукић, 2004: 269). У пост-социјалистичкој трансформацији наше друштво прошло је кроз дубоке промене. Посебно се истичу оне везане за село и сељаштво. Оно је истовремено и само пролазило кроз радикалну трансформацију (Шљукић *et al.*, 2012: 11). Последице по однос у социјално-класној структури транзиционе Србије су: радикално раслојавање, раст сиромаштва већине становништва и енормно богатство мањине (Митровић, *et al.*, 2015: 54).

Социјална искљученост у руралним подручјима Србије⁹

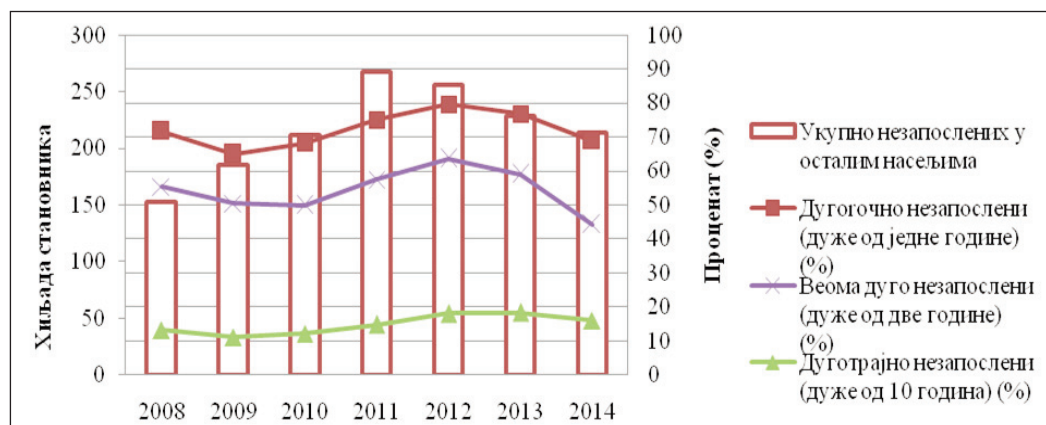
Присїуї їржшїїу рада

Основна анализа могућности приступа тржишту рада у руралним срединама Србије требала би да иде у смеру откривања препрека, тешкоћа и ограничења са којима се суочава рурално становништво при проналажењу одговарајућег посла. Поред значајно смањених стопа запослености у односу на 2008. годину, забележен је значајан раст стопе неактивности руралног становништва у

⁹ При спровођењу анализе стања социјалне искључености у руралним срединама неће бити прављен осврт на Лакен индикаторе у Србији и ЕУ. Неподударање (односно непостојање) званичне и ОЕCD дефиниције руралних подручја онемогућава одговарајуће валоризовање индикатора социјалне искључености у руралним срединама. Такође, немогућност рашчлањавања на поједине подгрупе у оквиру руралне популације спречава примену Лакен индикатора у овом раду.

годинама које су следиле. У руралним подручјима неактивност је често последица престанка са радом (Матковић *et al.*, 2010: 6). Један од аспеката на које треба обратити пажњу при анализи кретања на тржишту радне снаге јесте учешће лица која су изгубила наду у могућност налажења посла у неактивном руралном становништву. Поменути лица могу бити карактеристична за рурална (остала) насеља услед смањене могућности проналаaska посла због специфичности занимања у овим подручјима (*ibid.*, 39). Њихово учешће у укупној неактивности је значајно у периоду од 2008. до 2013. године (просек око 10,65%), те ово кретање треба анализирати кроз наредни период у погледу процене социјалне искључености ове групе људи.

График 1: Незапосленост и дугорочна незапосленост у осталим насељима Србије, у периоду од 2008. до 2014. године

Извор: Анкета о радној снази, 2008, Билтен 499, стр. 19 и 36, РЗС;
 Анкета о радној снази, 2009, Билтен 517, стр. 19 и 36, РЗС;
 Анкета о радној снази, 2010, Билтен 533, стр. 17 и 33, РЗС;
 Анкета о радној снази, 2011, Билтен 550, стр. 15 и 31, РЗС;
 Анкета о радној снази, 2012, Билтен 564, стр. 15 и 31, РЗС;
 Анкета о радној снази, 2013, Билтен 578, стр. 15 и 31, РЗС;
 Анкета о радној снази, 2014, Билтен 599, стр. 15 и 52, РЗС;

Показатељи незапослености показују континуиран пад од 2012. године и најдрастичније јесте смањење веома дуго незапослених (незапослени дуже од две године) са 63,5% на 44%. Дугорочна незапосленост (ОЕСД, 2013) као индикатор социјалне искључености препозната је веома рано. ОЕСД је на пример, социјалну искљученост 1997. године посматрала само кроз дугорочну незапосленост. Рурални део Србије карактерише високо учешће дугорочно

незапослених у укупном броју незапослених са ових подручја. Због карактеристично високог учешћа незапослених који траже посао дуже од десет година и овај показатељ је уврштен у приказ. Процент незапослених дуже од десет година, омогућава значајан увид у висок степен искључености са тржишта рада кроз временски хоризонт.

За оцену укључености руралне средине у шире економске процесе, важно је установити могућност ангажовања руралне радне снаге у непољопривредном сектору. Процент запослене руралне популације у непољопривредним секторима према АРС у периоду од 2008. до 2013. године кретала се у интервалу од 58,3% до 62,5%. Значајно одступање по овом параметру бележено према истраживању SeCons-a (у оквиру кога је примењен прецизнији приступ дефинисања руралних подручја), где је овај параметар за 2009. годину износио 50% (Цвејић *et al.*, 2010: 70). Према АЖС 2007. године 53% запослених становника из руралних подручја радило је у непољопривредном сектору. Ова размимоилажења у проценама креирају праву слику о важности приближнијег и континуираног методолошког испитавања ради реалне оцене стања по овом питању.

Финансијско сиромаштво

Финансијско сиромаштво као један од аспеката сиромаштва у највећој мери утиче на стварање социјалне искључености. Финансијско сиромаштво може бити анализирано на више начина, али оно у сваком случају показује недостатак финансијских средстава за задовољавање основних животних потреба. Разматрајући важност детектовања сиромашних, уочава се повратна спрега између овог термина и положаја истих на тржишту рада. Тако економски искључена лица, поседују мање шансе за проналазак решења настала овим проблемима, услед недостатка финансијских средстава за улагање у стицање вештина или покретање сопственог посла.

У Србији је и даље неопходно проучавање апсолутног сиромаштва уз релативно сиромаштво које ће се мерити путем *SILC* истраживања, а кроз индикаторе *стопа ризика сиромаштва*. Проблеми егзистенцијалне природе у значајној мери су распрострањени у Србији и на томе се темељи потреба за квантификовање оних који не могу да задовоље основне животне потребе. У различитим периодима транзиције, рурална подручја Србија (у највећој мери југоисточне) су препозната од стране многобројних аутора као простор у којима се налази већи број сиромашних (Богићевић, *et al.*, 2003: 28, Ersado, 2006: 9; Бабовић, 2011: 194; Јелић *et al.*, 2011: 186; Стојшин, 2015: 368).

Табела 1: Процент апсолутног сиромаштва према типу насеља у Србији, у периоду од 2011. до 2014. године

Показатељ	Година			
	2011	2012	2013	2014
Стопа сиромашних у градским насељима (%)	4,70	6,00	6,30	6,70
Стопа сиромашних у осталим насељима (%)	9,40	12,30	12,00	12,20
Однос стопе сиромаштва у осталим и градским насељима	2,00	2,05	1,90	1,82
Стопа сиромашних у Србији (%)	6,80	8,80	8,60	8,90

Извор: Сиромаштво у Србији 2011, 2012, 2013, Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије, стр.10, 19 и 28

Сиромаштво у Србији 2014, Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Владе Републике Србије, стр.8

Апсолутно сиромаштво подразумева немогућност да се задовоље основне, базичне, минималне потребе, док релативно сиромаштво подразумева немогућност да се оствари животни стандард који је одговарајући у односу на друштво у коме појединац живи. (Матковић, 2015: стр. 9 и 13). Апсолутно сиромаштво је и даље присутно у руралним подручјима, са годишњим варијацијама и у константно високим процентима. Однос апсолутног сиромаштва у осталим и урбаним насељима креће се око два за период од 2011. до 2014. године. Људски потенцијал руралних подручја под утицајем више фактора слаби. Услед депопулација ових подручја, долази до губитка критичне масе за процес потрошње, где због мањег учешћа виталнијег становништва у укупном становништву долази до смањене пословне и економске активности. Удаљеност подручја, могућности на тржишту радне снаге и лоша инфраструктура су само неки од евентуалних недостатака који узрокују висок ризик сиромаштва у руралним подручјима (Bogdanov & Svecić, 2011: 5). Због претходно наведених чињеница, треба препознати неразвијена окружења ради изналажења стратегија за активирање потенцијалне радне снаге и свих других ресурса.

Приспјеху руралног становништва здравственим услугама

Тешкоће у процени социјалне искључености руралних средина најизраженије су у димензији приступа здравственим услугама. Поред непостојања одговарајућег континуираног званичног статистичког обухватања руралних подручја, ситуацију додатно отежава неодговарајуће учествовање актера у подизању свести о важности

приступа здравственим услугама и здравственој заштити. „Проблем се састоји у томе да се обезбеди да планирање, програмирање и спровођење здравствене заштите одражавају националну политику коју прокламују највиши државни органи земље“ (Вукмановић, 1994: 169).

Присутан је и проблем дефинисања индикатора ове димензије на вишим нивоима. У претходној деценији било је доста полемике о корисности два почетна примарна Лакен индикатора ЕУ који описују ову област. Први, *очекивано трајање живота* и други, *субјективни здравствени статус према нивоу прихода* који је доста дискутабилан с обзиром да се базирао на субјективној процени испитаника. Тренутно, једини примарни индикатор из области здравља јесте *самопроцењено незадовољење потреба за медицинском негом*. За Србију износи 5,7 % уз напомену да овај податак има ниску поузданост (Eurostat, 2015). Евидентно је одсуство праве стратегије за обухватање ове димензије социјалне искључености, што је уочљиво и по давању минорног дела простора при испитивању, у односу на друге сфере социјалне искључености. Према Вукмановић (1994: 504-505), препреке приступу здравствене заштите могу бити: физичке (удаљеност, време на путу), економске (коштање путовања, плаћање услуга) и социјалне и културолошке (кастинске или језичке баријере).

На основу истраживања Грозданов *et al.* (2007), констатовано је стање физичких препрека са којима се сусрећу становници руралних подручја. Пут до болнице за 6,5% популације осталих насеља је дужи од сат времена (*ibid.*, 93). Уз ово треба навести и податак да приликом повређивања најчешће место пружања прве помоћи руралном становништву јесу амбуланте, док је проценат указивања хитне помоћи тек 6,1% (*ibid.*, 191). Разматрајући и друге податке из овог истраживања уочава се неадекватна распоређеност здравствених установа унутар локалних заједница ван градских насеља. Цвејић и др. (2010) поред указивања на регионалне разлике у приступу здравственим услугама, наводе и да 12,6% испитаника није поседовало здравствено осигурање (Цвејић *et al.*, 2010: 84). Ово истраживање које је спроведено 2009. године омогућава увид у дубљу анализу по појединим категоријама, па се тако наводи да је становника руралних подручја без здравственог осигурања знатно више у Југоисточној Србији (16,5%), оних који се баве пољопривредом (21,1%) и оних који су према типу активности незапослени (27,9%) (*ibid.*, 85-86). Према АЖС (Вукмировић, Д., & Smith Govoni, R. 2008: 87-97), забележене су значајне разлике у перцепцији разлога не коришћења здравствених услуга од стране болесног становништва у урбаним и руралним насељима. Здравствене услуге су окарактерисане као прескупе код 9% болесних из руралних насеља, док се на исти узрок пожалило 3,9% испитаника исте категорије у урбаним насељима. Као препреку приступу здравственој заштити, даљину је навело 3,4% болесних из ванградских средина, а свега 0,3% испитаних

у урбаним насељима назначило је овај проблем као кључни за некоришћење здравствених услуга. (ibid., 240).

Рурална подручја налазе се у незавидном положају по питању доступности примарне и специјалистичке здравствене заштите. Стога је неопходно укључивање и органа локалних самоуправа у праћењу и евидентирању проблема приступа здравственој заштити ради евентуалне евалуације механизма за отклањање наведених проблема.

Приспјуи образовању

У осталим насељима Србије бележен је тренд смањења особа радног узраста без завршене основне школе, где је у 2013. забележено 2,9% мање особа из ове категорије, у односу на 2008. годину. Ово кретање није резултат утицаја побољшања инфраструктуре и нових могућности за младе, већ природног процеса одласка и доласка генерација са различитим поимањима важности образовања. Богданов и др. (2011: 51) указују на знатно нижи стандард квалитета у реализацији наставе при сеоским основним школама у односу на градске. Унутар модела школовања у ретко насељеним подручјима, на супростављеним странама налазе се финансијска неодрживост спровођења едукације и обавезе државе да обезбеди образовање свима. Евентуална оптимизација школских објеката услед смањења броја ученика допринела би миграцији ка урбаним срединама оног руралног становништва које би то могло да приушти.

Као и код приступа здравственим услугама, удаљеност школских објеката представља узрок социјалне искључености младих, пре свега деце. Знатан број деце дуго путује до школе, стога нема времена за друге активности. Са друге стране, она деца која су помажући чланови домаћинства или живе далеко од школа у великом проценту се нередовно школују или рано обустављају школовање. Такође, код претходно наведених онемогућено је склапање познанстава и провођење времена на начин који је уобичајен за већину њихових вршњака који се не суочавају са оваквим проблемом. Најзначајнија негативна одступања од просека у похађању различитих нивоа образовања, у руралним срединама забележена су у похађању обданишта и факултета (-43% и -34%) (Вукмировић, Д., Smith Govoni, R. 2008: 102). Унутар државних органа не постоји утврђен механизам за уочавање и редукују раног напуштања школовања, упркос постојању проблема (Влада РС, 2014: 174). Уз овај проблем, забележен је и неодговарајући третман *NEET*¹⁰ категорије од стране државних органа. Знатан број младих од 18 до 24 године припада овој категорији између 25% и 28% за период 2011-2013

¹⁰ NEET - *Not in education, employment or training* (Млади који немају запослење, а истовремено су изван образовања или обуке).

(*ibid.*, 152). У годинама које следе важно је обучити што више житеља (посебно младих) руралних подручја за рад на рачунару, у циљу подизања компетенција за проналажење посла на тржишту рада.¹¹ Кроз квалитетније образовање долази се до снажнијих људских ресурса, који јесу и могу да буду основ ендеогеног развоја руралних средина.

Закључак

У раду су назначени проблеми из којих проистиче социјална искљученост у Србији, где је у први у план истакнута рањивост руралних подручја. Кроз анализу садашњег стања социјалне искључености у руралним подручјима потврђена су одређена становишта ранијих радова домаћих аутора.

Висока и дугорочна незапосленост јесу главни окидач за одржање високе стопе сиромаштва која се бележи у Србији. Још више брине податак о структури дугорочне незапослености према трајању тражења посла у руралним подручјима. Високи проценти веома дуге незапослености не показују само број лица која су ван тржишта рада дуги низ година, већ и лица која су потенцијално обесхрабрена због немогућности проналаска посла. Код овог дела становништва може се јавити утисак да немају контролу над својим животом услед свог лошег положаја на тржишту рада. Свака друга особа из осталих насеља тражи посао дуже од две године, а свака седма дуже од 10 година. Сиромаштво је и даље знатно израженије у руралним него у урбаним срединама. Поред свих фактора који утичу на рурално сиромаштво, треба издвојити слаб физички капитал и различиту просторну дистрибуцију шанси за растом. Неповољна образовна структура додатно доприноси продубљивању јаза између два типа насеља. Фокусирањем институција на стварање услова за квалитетну едукацију младих био би избегнут извесан део проблема са којим се рањиво становништво у овом тренутку суочава. Рурално становништво има отежан приступ здравственој нези сходно просторним карактеристикама, али и због других фактора на које тешко могу да утичу.

”Јасно је да потрошачка корпа, просечан доходак или материјална депривација могу бити одговарајући показатељи сиромаштва, али без дубљег квалитативног

¹¹ У оквиру Пописа становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији из 2011. године први пут је уведен термин компјутерске писмености који је дефинисан као: „[...] способност лица да користи основне рачунарске апликације у извршењу свакодневних задатака (на послу, у школи, код куће)” (РЗС, 2011b: 19). Уочена је значајна разлика у проценту становништва који влада коришћењем компјутера према типу насеља; у руралним 19,84%, док у урбаним 44,09% (*ibid.*, 140). Брзина којом се одвија развој технологија, а самим тим и интеракција људи кроз схватање и употребу те технологије доприноси убрзаном развоју друштва који одређени чланови заједнице неће моћи да испрате.

истраживања начина живота социјално угроженог човека, не може се говорити о узроцима и последицама сиромаштва и социјалне искључености. Чини се да је праћење промена и динамике кретања сиромаштва важније од утврђивања броја сиромашних и постављања замишљене границе сиромаштва, што би требало да буде водич за даља истраживања“ (Стојшин,2015:372).

Може се слободно рећи да је у претходних десет година на нашим просторима учињен значајан напор да се овај термин приближи јавности и да се на одговарајући начин промовише укључивање у друштво свих маргинализованих група. Очигледан је простор за напредак у погледу мерења социјалне искључености ради одговарајућег сагледавања проблема, структуре становништва погођеног уоченим проблемом и региона у којем се та популација налази.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабовић, М. (2010). Изазови нове социјалне политике: социјална укљученост у Србији и ЕУ. Београд: SeCons - Група за развојну иницијативу.
- Бабовић, М. (2011). Социјално укључивање: концепти, стање, политике. Београд: SeCons - Група за развојну иницијативу.
- Богданов, Н. (2015). Рурални развој и рурална политика. Београд: Пољопривредни факултет.
- Богданов, Н. (2007). Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија. Београд: Програм Уједињених нација за развој (UNDP).
- Богданов, Н., Томановић, С., Цвејић, С., Бабовић, М., Вуковић, О., & Мајдак, Т. (2011). Приступ жена и деце услугама у руралним областима Србије и предлог мера за унапређење стања. Београд: UNICEF.
- Bogdanov, N. & Cvejić, S. (2011). Poverty and social exclusion in rural Serbia – position of family farmers. *Ekonomika poljoprivrede LVIII (Special issue - 2)*: 3-15.
- Богићевић, Б., Крстић, Г., Мијатовић, Б., Милановић, Б. (2003). Сиромаштво и реформа финансијске подршке сиромашнима. Београд: Центар за либерално-демократске студије : Министарство за социјална питања.
- Böhnke, P. (2001). Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison: Empirical Evident on Germany. Berlin: Social Science Research Centre Berlin (WZB).
- Вујатовић-Закић, З. (2001). Аграрна економија. Београд: Економски факултет Београд.
- Вукмановић, Ч. (1994). Менаџмент у здравству: политика и стратегија здравственог развоја: менаџмент здравствених програма и здравственог система: основни принципи. Београд: Европски центар за мир и развој (ECPD) Универзитета за мир Уједињених нација.
- Вукмировић, Д., & Smith Govoni, R. (2008). Студија о животном стандарду: Србија 2002-2007. Београд: Републике Србије завод за статистику Републике Србије.
- Влада Републике Србије, (2005). Стратегија за смањење сиромаштва. Доступно на: <http://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/211704/strategija-za-smanjenje-siromastva-u-srbiji_cyr.pdf>, страници приступљено 08.12.2015.
- Влада Републике Србије (2008а). Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности. Доступно на: <http://www.gendernet.rs/files/Publikacije/Publikacije/Nacionalna_strategija_za_poboljsanje_polozaja_zena_i_unapredjivanje_rodne_ravnopravnosti_i_Akcioni_plan.pdf>, страници приступљено 08.12.2015.
- Влада Републике Србије, (2008б). Праћење друштвене укључености у Србији.
- Влада Републике Србије, Тим потпредседника Владе за CCC (2009). Праћење друштвене укључености у Србији. Доступно на: <<http://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/strategije/Praćenje-stanja-socijalne-isklucenosti-Avg-2012.pdf>>, страници приступљено 08.12.2015. .
- Влада Републике Србије (2010). Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији. Доступно на: <<http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2010/03/Strategija-SR-web-FINAL.pdf>>, страници приступљено 08.12.2015..
- Влада Републике Србије (2011). Први национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији. Доступно на: <<http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2011/03/Prvi-nacionalni-izvestaj-o-socijalnom-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva1.pdf>>, страници приступљено 08.12.2015..

- Влада Републике Србије (2012), Праћење социјалне укључености у Србији – преглед и тренутно стање социјалне укључености у Србији на основу праћења европских и националних показатеља 2006-2012, друго допуњено издање. Доступно на: <<http://www.minrzs.gov.rs/files/doc/porodica/strategije/Pracenje-stanja-socijalne-iskljucenosti-Avg-2012.pdf>>, страници приступљено 08.12.2015..
- Влада Републике Србије (2013). Стратегија превенције и заштите од дискриминације. Доступно на: <<http://www.slglasnik.info/sr/60-10-07-2013/13430-strategija-prevencije-i-zatite-od-diskriminacije.html>>, страници приступљено 08.12.2015.
- Влада Републике Србије, (2014). Други национални извештај о социјалном укључивању исмањену сиромаштва у Србији. Доступно на: <<http://www.udruzenjesz.rs/images/PDF/Dруги-nacionalni-izvestaj-o-socijalnom-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva-final.pdf>>, страници приступљено 08.12.2015.
- Грозданов, Ј., Вуковић, Д., Крстић, М., Ванчевска-Слијепчевић, Б. (2007). Истраживање здравља становника Републике Србије: 2006. Београд: Министарство здравља Републике Србије.
- Ersado, L. (2006). Rural Vulnerability in Serbia. Washington, DC: World Bank, Europe and Central Asia Region The World Bank.
- European Commission (2015a). Eurostat: Statistics explained, Доступно на: <[http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/4/4b/Table_4_Unemployment_rate_EU-28_2005-2014_\(%25\).png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/4/4b/Table_4_Unemployment_rate_EU-28_2005-2014_(%25).png)>, страници приступљено 21.12.2015.
- European Commission (2015b). European platform against poverty and social exclusion. Доступно на: <<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=961>>, страници приступљено 06.12.2015
- European Commission (2015c). Portfolio of EU social indicators for the monitoring of progress towards the EU objectives for Social Protection and Social Inclusion – 2015 update. Доступно на: <<http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=14239&langId=en>>, страници приступљено датум приступа: 08.12.2015.
- Eurostat (2015). Self-reported unmet needs for medical care due to being too expensive, by income. Доступно на: <<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=0&pcode=tsdph270&language=en>>, страници приступљено 16.12.2015.
- Јелић, С. и Јовановић, Т. (2011). Рурално становништво и сиромаштво у Србији. Економика пољопривреде LVIII (Специјални број - 2): 175-189.
- Јелић, С. и Јовановић, Т. (2015). Детерминанте сиромаштва и незапослености у руралним подручјима Србије, Социолошки годишњак, Социолошко друштво Републике Српске, број 10. стр.159-173.
- Јовановић-Гавриловић, Б. и Тешановић, Б. (2014). Економска стварност и перспективе привредног опоравка Србије као претпоставке ефикасне одбране. Војно дело, 66 (4), 11-19.
- Крстић, Г., Арандаренко, М., Нојковић, А., Владисављевић, М. (2010). Положај рањивих група на тржишту рада Србије. Београд: Програм УН за развој – UNDP Србија, Сектор за инклузивни развој.
- Levitas, R. (2007). The Multidimensional Analysis of Social Exclusion: A Research Report for the Social Exclusion Task Force. Bristol: Department of Sociology and School for Social Policy University of Bristol.

- Матковић, Г., Мијатовић, Б., Петровић, М. (2010). Утицај кризе на тржиште радне снаге и животни стандард у Србији, Београд: Центар за либерално-демократске студије. Доступно на: <<http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/06/Uticaj-krize-na-trziste-radne-snage-i-zivotni-standard-2010.pdf>>, страници приступљено 19.12.2015.
- Матковић, Г. (2014.) Студија: Мерење сиромаштва – теоријски концепти, стање и препоруке за Републику Србију. Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Влада Републике Србије. Доступно на: <<http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2014/09/POJAM-I-MERENJE-SIROMASTVA.pdf>>, страници приступљено 27.12.2015.
- Маџура, Р., Ђокић, А., Туцовић, М., Мркаљ, Р. (2011). Социјална искљученост: појам и приступи. Социјална мисао: часопис за теорију и критику социјалних идеја и праксе LXIX (1), 105-120.
- Мијатовић, Б. (2013). Сиромаштво у Србији 2011,2012. и 2013. године. Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Влада Републике Србије.
- Мијатовић, Б. (2014). Сиромаштво у Србији у 2014. години. Београд: Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва Влада Републике Србије.
- Митровић, Љ., Захаријевска, Д. (2015) Стратегија развоја и производња социјалних неједнакости и сиромаштва (Маргиналије о социјалној цени развоја), Социолошки годишњак, Социолошко друштво Републике Српске, број 10. стр.47-58.
- Новаковић, Н. (2015). Глобализација, друштвене неједнакости и социјални протести, Зборник радова „Глобализација и култура“, Институт друштвених наука Београд, 167-173.
- OECD (2013). OECD Factbook 2013: Economic, Environmental and Social Statistics Доступно на: <<http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook-2013-en/07/02/02/index.html?itemId=/content/chapter/factbook-2013-58-en>>, страници приступљено: 19.12.2015)
- Pease, R. (2001). Social exclusion: a concept in need of definition? Social Policy Journal of New Zealand IX (16): 21-36.
- Прашчевић, А. (2010). Однос јавност – елита и брзина реформских процеса у Србији – зашто су реформе у Србији успорене? У: М. Арандаренко, А. Прашчевић, С. Цвејић (уредили), Економско – социјална структура Србије: Учинак прве деценије транзиције, Београд: Научно друштво економиста, стр. 87-10.
- Републички завод за статистику (2009). Анкета о радној снази 2008; Билтен 499. Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику (2010). Анкета о радној снази 2009; Билтен 517. Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику (2011а). Анкета о радној снази 2010; Билтен 533. Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику (2011б). Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011, Књига 3: Школска спрема, писменост и компјутерска писменост. Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику (2012). Анкета о радној снази 2011; Билтен 550. Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику (2013). Анкета о радној снази 2012; Билтен 564. Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику (2014). Анкета о радној снази 2013; Билтен 578. Београд: Републички завод за статистику.

- Републички завод за статистику (2015). Анкета о радној снази 2014; Билтен 599. Београд: Републички завод за статистику.
- Silver, H. (1994). *Social exclusion and social solidarity: Three paradigms*. Providence: International institute for labour studies.
- Стојшин, С. (2014). Основне димензије појмова социјалне искључености и сиромаштва – проблем индикатора, у *Структурне промене у савременим друштвима*, ур. Срђан Шљукић и Душан Ристић, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за социологију, стр.74-98.
- Стојшин, С. (2015). Предности и недостаци извора за истраживање сиромаштва, Социолошки годишњак, Социолошко друштво Републике Српске, број 10. стр.363-376.
- Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва (2015). Законодавни оквир РС. Доступно на: <<http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/sr/социјално-укључивање-у-рс/законодавни-оквир-рс>>, страници приступљено 07.12.2015.
- Трипковић, М., Пушић, Ј., Шљукић, С.(2007) .Раскршћа Србије, Филозофски факултет у Новом Саду-Одсек за социологију, Медитерран Публицинг, Нови Сад.
- Цвејић, С., Бабовић, М., Петровић, М., Богданов, Н., Оливера, В. (2010). Социјална искљученост у руралним областима Србије. Београд: UNDP Србија, Центар за инклузивни развој.
- Commission of the European Communities (1993): *Green Paper on European Social Policy: Options for the Union*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Доступно на: <http://aei.pitt.edu/1229/1/social_policy_options_gp_COM_93_551.pdf>, страници приступљено 06.12.2015.
- Шљукић, С.(2004). Друштвена структура у бившим социјалистичким земљама :транзиција или трансформација, Социолошки преглед, бр.1/2, стр.267-279.
- Шљукић, С., Шљукић, М. (2012). Земља и људи, Медитерран Публицинг, Нови Сад.
- Шљукић, С., Шљукић, М. (2015). Сиромаштво и сукоби: Гледишта и анализа, Социолошки годишњак, Социолошко друштво Републике Српске, број 10. стр.59-69.
- Шуковић, Д. (2006). Тржиште рада и економске неједнакости. Београд: Институт друштвених наука.

Sreten M. Jelić
Vukašin Kolarević
University of Belgrade
Faculty of Agriculture

THE PHENOMENON OF SOCIAL EXCLUSION IN THE PERIOD OF TRANSITION IN SERBIA

Summary: This paper considered the phenomenon of social exclusion and the period of its introduction by numerous participants in Serbia. The research of this phenomenon is accompanied by the analysis of unemployment, poverty and exclusion, regarding the access to education and health services in rural areas, as a quality indicator of the situation in Serbia. The aim of this research was attained by overviewing the position of social exclusion in the scientific and institutional frameworks, as well as its presence in Serbia. The survey was conducted both on the basis of official statistics in Serbia together with official statistics of European institutions with consideration of documents, official statements and previous researches. The results are presented through a number of indicators of social exclusion in rural areas, which are in some segments compared with urban areas.

Key words: social exclusion, rural areas, Serbia, unemployment, poverty, post-socialist transformations